

J. G. FICHTE, FILOZOF SLOBODY (1762—1814)

V dejinách filozofie sa len zriedka stáva, že v niektorej krajine sa takmer súčasne vynorí plejáda veľkých mysliteľov, ktorí sa navzájom dialekticky prekonávajú, takže učiteľ sa dožíva kritiky zo strany svojho žiaka, ba dokonca ešte kritiky tohto žiaka zo strany jeho žiaka. Takáto plejáda sa vynorila v Nemecku koncom 18. a začiatkom 19. storočia, nazývaná v marxizme nemeckou klasickou filozofiou, keď sa tu akoby o závod vynárali také filozofické osobnosti, ako boli Kant, Fichte, Schelling a Hegel. Sotva učení trochu odrástol, už sa obrátil proti svojmu doteraz milovanému majstrovi a všetci sa jeden druhému filozoficky i ľudsky odcudzili. Kant bol vydesený Fichteho subjektívnym idealizmom, Schelling sa jedovato obrátil proti Fichtemu, lebo vraj na úkor ducha zanedbal prírodu, a verní priatelia z teologického seminára Schelling a Hegel sa tiež rozišli v zlom, lebo najprv sa Hegel obrátil proti Schellingovi, ktorého absolútno je vraj nocou, kde sú všetky kravy čierne a potom mu to Schelling vrátil: Hegel a hegeláni jedia vraj jeho, Schellingov chlieb, lebo žijú z jeho filozofie. Nebolo to však celkom tak, lebo všetci, vrátane Schellinga, ale nerátajúc Kanta, jedli Herderov chlieb. Množstvo ideí nemeckej klasickej filozofie je obsiahnuté v Herderovi. Herder bol Kantov žiak, ktorého filozofiu dejín Kant odsúdil a ktorý zasa neskôr opovrhoval Kantovým racionalizmom.

Toto všetko sa odohrало veľmi rýchlo. Hegelova *Fenomenológia ducha* (1807) vyšla len tri roky po Kantovej smrti (1804) a štyri po Herderovej (1803). Kant mohol čítať ešte aj rané Schellingove spisy, v ktorých je už obsiahnutá nepriama kritika Fichteho, najmä jeho *Systém transcendentálneho idealizmu* z r. 1800.

Treba však povedať, že Nemecko tých čias dalo svetu nielen plejádu filozofov, ale aj plejádu básnikov, z ktorých treba spomenúť aspoň Goetheho a Schillera, a plejádu hudobných skladateľov: Haydna, Mozarta, Beethovena, Schuberta — všetko to učiteľov a žiakov vyrastajúcich jeden z druhého. Bolo to dozaista najväčšie obdobie v dejinách nemeckej kultúry, treba dodať. Politicky bolo vtedy Nemecko zaostané, rozdrobené na množstvo štátov, štátikov a slobodných miest, oddelených navzájom clami, mýtami, osobitnou menou atď. V dôsledku toho bolo zaostané aj hospodársky a sociálne. Bolo ešte feudálne a k buržoáznej revolúcii tu došlo vtedy, keď aj vo všetkých zaostalých štátoch: r. 1848. V tomto slabom tele bol však silný duch, duch nemeckej buržoázie, ktorá, podľa Engelsa, bola plodná a revolučná aspoň v ideovej oblasti. Najvypuklejšie sa to prejavilo práve v nemeckej klasickej filozofii.

Kant, prvý z jej reprezentantov, zvykne sa pokladať za filozofického zavŕšiteľa osvietenstva a zároveň za zahajovateľa novej filozofickej epochy, osvietenstvo síce prekonávajúcej, ale pritom hojne nadväzujúcej na jeho pozitívne dedičstvo. Bola osvieteniská predovšetkým pre svoj historický a vývinový pohľad na skutočnosť, v ktorom sa história nezatracovala, ale pokladala za matku prítomnosti. A bola osvieteniská predovšetkým pre svoj racionalizmus,

kult rozumu, vzdelanosti a definitívnej nadvlády ducha nad prírodou v budúcnosti.

V istom zmysle nebol však týmto zavŕšiteľom osvietenstva Kant, ale Fichte. Dá sa povedať, že osvietenstvu ako buržoáznej ideológii išlo o oslobodenie človeka spod nadvlády materiálnych i duchovných síl, ktoré ho vo feudalizme sputnávali, ako hospodárskej zaostalosti, sociálnej poroby, politickej despotcie a duchovnej nesamostatnosti: nevzdelanosti, povier, predsudkov. Osvietenci zviklali putá starej spoločnosti, dožadovali sa demokracie, tolerancie, vedekého vzdelania pre široké vrstvy, bojovali za ľudské individuálne práva. Staré autority padali. Dá sa povedať, že v rámci tohto oslobodzovania sa svojím spôsobom emancipoval aj ľudský subjekt v gnozeológii. Gnozeológia ako samostatná filozofická disciplína vznikla až v novoveku a od začiatku sa vyznačovala snahou poukázať na určitú špecifickosť ľudského subjektu, na jeho väčšiu-menšiu nezávislosť od objektu, ku ktorému ho predchádzajúca scholastika pripútala takmer ako jeho pasívne zrkadlo. To bolo proti intenciám osvietencov, ktorí vyzdvihovali všestrannú špecifickú hodnotu a dôstojnosť človeka (až na určité výnimky, ktorými boli niektorí mechanistickí materialisti).

Kantov agnosticizmus znamenal vážny krok na tejto ceste emancipácie subjektu v gnozeológii. Možno povedať, že o koľko tu stratil zo svojej autonómnosti objekt, o toľko jej získal subjekt. Objekt, ktorý u scholastikov ešte alebo vo veciach, v ktorom bol poriadok, cieľuprimeranosť určená bohom atď., hýril zmyslovými kvalitami, abstraktnými ideami, ktoré boli vraj pred vecami, sa u Kanta scvrkol na nepoznatelnú vec osebe, neznámeho pôvodu a cieľa, bez času, priestoru, zákonov atď. Naproti tomu subjekt bol vybavený apriórными zmyslovými formami času a priestoru, umovými kategóriami a rozumovými ideami, ktorými stvárňoval ako Platónov demiurgos chaotickú vec osebe a konštruoval si z nej svoj prírodný a duchovný svet, ktorý oživil farbami, zvukmi, dal mu zákony a ciele. Bohatý objekt scholastikov sa premenil na bohatý subjekt Kantov — subjekt, ktorý už mal božskú moc. Stvoril svet subjektu, kým objektívny svet, vec osebe nebola zaujímavá. V teoretickom rozume, t.j. v Kantovej gnozeológii nebol zaujímavý ani objektívny boh. Aj on sa Kantovi scvrkol na čiru rozumovú regulatívnu ideu, ktorej funkciou je vraj systematizovať celé poznanie, zhŕňať ho akoby pod jednu strechu a vyvodzovať ho z neho ako z najvyššieho bodu. Stará teológia ako učenie o objektívnom bohu sa premenila na Kantovu novú teológiu o bohu-človeku, stará metafyzika vôbec ako učenie o posledných princípoch objektívneho bytia sa premenila na učenie o apriórnych dispozíciách subjektu ako tvorcu bytia. Žiadny predkantovský, ani materialistický filozof nerozviezol tak dôkladne a po novom starú tézu kritiky náboženstva, že v bohu sa odráža človek. Agnostik Kant sa pokúsil ukázať, že túto božskosť človeka treba chápať oveľa hlbšie než sa chápala dovtedy.

Pietista Kant sa však boha celkom nevzdal. Jeho objektívnu existenciu si vraj vyžaduje praktický rozum, a to kvôli mravnému konaniu. Vyžaduje si všemohúcného, vševetúcného, všadeprítomného a večného boha, nesmrteľnosť človeka a jeho slobodnú vôľu. To sú postuláty, aby mravnosť bola vôbec možná. O tomto bohu však nevieme nič, nepoznáme ho a každá snaha o jeho spoznanie je antropomorfizmom v klasickom zmysle.

Je nesporné, že Kant takto podstatne prispel k procesu emancipácie subjektu v gnozeológii, ktorý v buržoáznej filozofii prebiehal už niekoľko stáročí

a že sa zdalo, že po tejto stránke zavŕšil osvieteniské snahy oslobodzovania človeka od starých autorít, v tomto prípade od diktátorskej nadvlády objektu, ktorého bol subjekt kedysi úbohým feudálnym poddaným.

Práve Fichte však ukázal, že v tejto emancipácii sa ešte dalo pokračovať. Subjekt ešte stále nebol slobodný, samostatný, zvonku neobmedzený, ako si to vyžadoval Fichteho pojem slobody, aj politickej, lebo tu ešte bola vonkajšia vec osebe, ktorá rušila subjekt ako cudzie teleso v jeho organizme. Preto ju Fichte odstránil. Bola naskrze nepoznateľná, a tak chýbal aj dôkaz jej existencie. Navyše nebola inteligenciou, ako subjekt a nedalo sa pochopiť, ako môže svojím mechanickým pôsobením vyvolávať predstavy v inteligencii, duchu, od nej úplne odlišnom. Lebo podľa Spinozovej zásady — a Fichte bol čiastočný spinozista, za ktorého sa sám proklamoval — na ducha môže pôsobiť len duch. Preto vyhlásil, že vec osebe je čirý výmysel, ktorý vôbec neexistuje, že je to chiméra a filozofov rozdelil na idealistov, medzi ktorých zahŕňal aj seba a na dogmatikov, ktorých nazval aj materialistami. Aj Kant sa mu stal materialistom.

Tak sa subjekt konečne osamostatnil, stáročné úsilie o jeho oslobodenie a úplnú autonómnosť bolo zavŕšené. Pravda, nešlo tu o individuálny ľudský subjekt; Fichte nebol solipsista. Ako Kant nehovorí o jednotlivom subjekte, ale o vedomí vôbec, ktoré je abstrakciou zo všetkých ľudských vedomí, ich podstatou, tak aj Fichteho Ja je svetové Ja, Ja vôbec, na ktorom participujú všetky ľudské individuálne ja. Fichte vôbec nepochybuje o ich samostatnej existencii. Pravda, všetky sú zložkami svetového Ja a všetky sú len duchovnými jednotkami — ponáškami na Leibnizove monády. Hmotu ako objektívnu realitu Fichte neuznával a pokladal ju za subjektívny výtvor, za formu existencie zmyslových pocitov.

Tým, že Fichte odstránil akúkoľvek vonkajšiu determinantu svetového Ja, jeho úloha sa neskončila, ale len začala. Sám sa postavil pred otázku, pred akou nestál azda ani jeden filozof pred ním: Ako vysvetliť existenciu sveta predtáv, ktoré nepodliehajú vôli subjektu, vzdorujú mu, ba stavajú sa aj proti nemu a v krajom prípade ho ničia? Sú aj tieto predstavy, napríklad príroda, jeho výtvorom? Odpoveď mohla byť len pozitívna: Sú výtvorom subjektu, ale takým, o ktorom on nevie, ktoré produkuje neuvedomene, projektuje akoby zo seba navonok, a ktoré mu potom pripadajú ako cudzie a nepriateľské — konfúzne, neuvedomené idey leibnizovských monád, pripadajúce im samým ako vonkajší, hmotný svet.

Fichteho koncepcia je však na rozdiel od Leibnizovej — Fichteho ďalšej autority popri Spinozovi — dynamická a dialektická. Svetové Ja sa chce spoznať, vedieť o sebe, uvedomiť si samo seba ako Ja; lebo nesebauvedomený duch nie je duchom. Aby to mohlo dosiahnuť, musí si postaviť proti sebe Neja, ktoré bude zdanlivo jeho opakom, ba protikladom. Jeho spoznáva, jeho prostredníctvom si uvedomuje, čo ono samo, Ja, nie je, a tak zároveň aj čo je. Pritom Ja si stavia Neja zo seba a proti sebe podľa neuvedomenej a imanentnej zákonitosti svojej prirodzenosti. Tak si budovalo svet už Kantovo vedomie vôbec a taký je aj duchovný atribút Spinozovho boha — substancie, ktorý Fichte jedine uznáva. Pre hmotný atribút tejto substancie neušiel ani Spinoza biľagu, že je materialista.

Základná Fichteho dialektická triáda teda znie: Najprv je Ja; Ja si tvorí

zo seba a proti sebe Neja, svoj protiklad, ktorý je s ním zároveň aj totožný; Ja spoznáva Neja ako seba samo a vracia tak vedome do seba to, čo si nevedome odcudzilo. Pôvodná jednota je obnovená, ale na vyššej úrovni: Ja vie, že Neja je časť jeho samého, čím Neja stráca svoju odcudzenosť a Ja sa stáva slobodným pánom a vládcom Neja.

Posledná časť triády je najzaujímavejšia, lebo jej nástrojom je človek a bitevným poľom sú jeho dejiny — dejiny zápasu s prírodou o víťazstvo ducha nad ňou, o jej ovládnutie vedou a technikou, o vymaňovanie sa z jej pút a tak zároveň aj o oslobodzovanie sa — oslobodzovanie sa však nielen od nej, ale od každej nadvády, teda aj od nadvlády človeka nad človekom, o humanizáciu, zmravňovanie sa ľudského rodu. Lebo Ja reprezentuje aj mravný svetový poriadok, ktorý sa tiež v dejinách uskutočňuje. Je to teda urputný, bolestivý a krvavý, ale napokon víťazný zápas Ja s Neja, konkrétne ľudského rodu s prírodou mimo seba i v sebe samom, o víťazstvo rozumu, a tak aj dobro nad temnotou v podobe hmoty a foriém jej existencie, u človeka nad pudovosťou, žiadostivosťou, zmyslovosťou, zotročovateľnosťou druhých, panovačnosťou, atď. Ja nakoniec zdolá Neja, príroda je rozumom ovládnutá, preniknutá, jej odcudzenie je v praktickej činnosti, prácou človeka odstránené. Lebo proces ovládania prírody mimo človeka i v ňom je prácou na neživej i oživej hmote, človeku. Odcudzenie je však odstránené aj v najabstraktnejšej teórii, lebo paralelne s praktickým procesom prebieha jeho filozofická reflexia vrcholiaca Fichteov filozofiou a vysvetľujúca, o čo tu ide, v najhlbšej podstate.

Dejiny sú teda procesom oslobodzovania sa svetového Ja, čiže konkrétne ľudstva a nastoľovania svetového mravného poriadku. V tomto rámci mohol špekulatívny subjektívny idealista Fichte vysloviť nejednu pozoruhodnú a progresívnu myšlienku, napojiť sa na pozitívne tendencie osvietenstva a rozvíjať idey, ktoré si osvojila neskoršia filozofia, aj marxizmus ako časť odkazu nemeckej klasickej filozofie.

Je pochopiteľné že Fichte ako prísny monista a panteista nemohol uznávať kresťanského, dualistického boha. Práve on zavŕšil odstránením vecí osebe kantovskú deifikáciu človeka. Svetové Ja, čiže v podstate človek si zo seba a podľa svojich imanentných zákonov tvorí celé bytie. Len ono je bohom a Fichte sa ostro obracia proti inému, dualistickému bohu, ktorý by mal byť mimo neho; už aj preto, lebo by ho determinoval zvonku a robil ho tak neslobodným. Bohom nazýval aj svetový mravný poriadok. Inak povedané, človek má základy mravného konania v sebe samom a vo svojich dejinách túto potenciu len aktualizuje. Z ortodoxného hľadiska bol tento subjektívny idealista ateistom, a preto musel svoj historický spor o ateizmus, ktorý ho stál profesúru v Jene, zákonite prehrať.

V rámci boja s prírodou a odbiologizovania človeka pripisuje Fichte úlohu vzdelávaniu nielen ako rozumovej, ale aj výchovnej, humanizujúcej činnosti. Jej zástavníka videl v učencovi, znalcovi vecí a aj ich najhlbšej podstaty, vo filozofovi. Učenec je v kontakte s najvyššími ideami, pozná ciele svetového Ja a napomáha im tým, že idey rozpracováva vo svojej oblasti, že pôsobí na vrstvy menej učených a neučených ľudí, čím ich osvecuje, zmravňuje a oslobodzuje.

Fichte, bojovník za slobodu nielen svetového Ja, ale v jeho rámci aj každého ľudského ja, a nielen za slobodu od vnútornej, biologickej, ale

aj sociálnej poroby, nemohol neuvítať Francúzsku revolúciu s jej heslami slobody, rovnosti a bratstva a neobrátiť sa v dvoch anonymných spisoch proti temným silám odumierajúceho, v Nemecku ešte stále vládnuceho feudalizmu: *Požiadavka, aby európski panovníci vrátili slobodu, ktorú doteraz potláčali* a *Príspevky k oprave verejnej mienky o Francúzskej revolúcii*. Obe dva spisy vyšli roku 1793 vo Švajčiarsku. Najostrejšími slovami sa tu obracia proti feudálnym panovníkom a vládcom vôbec, odnímajúcim svojim národom slobodu vzdelania, prejavu, nahovárającim im, že myslia za nich, starajú sa o ich blaho atď. Všetky doterajšie štátne zriadenia sa zakladali na práve silnejšieho, hovorí Fichte. Občianska spoločnosť sa však môže právne zakladať len na zmluve medzi svojimi členmi, lebo základným právom ľudstva je právo na sebaurčenie. Republikán Fichte súhlasil s Rousseauovým názorom, že človek môže v zákonoch poslúchať len svoju vlastnú vôľu. Ako svetové Ja nie je determinované zvonku, ale len svojou imanentnou zákonitosťou a je len vtedy slobodné, tak je to aj s jednotlivými zložkami tohto Ja, s individuálnymi ľuďmi. Nemôžu byť slobodní, kým akékoľvek neja obmedzuje ich autonómiu. Človek môže obmedzovať len seba samého, a to vedome, keď chce, lebo len vtedy je slobodný. Sloboda je poslúchanie vlastnej nevyhnutnosti. Tak je to vo „veľkom“ Ja i v malom „ja“.

A tak je to aj s národom. Je zasa len pochopiteľné, že Fichte, bojujúci za práva ľudstva vôbec, vystúpil aj na obranu nemeckého národa. Feudálne Prusko bolo r. 1907 porazené Napoleonom, ktorý v ňom začal zavádzať v nejednej súvislosti pokrokové reformy. Napoleóna v Nemecku vítal už začínajúci Hegel vo *Fenomenológii ducha* a aj Fichte, oslavovateľ Francúzskej revolúcie, si uvedomoval, že pruský a vôbec nemecký feudalizmus je odsúdený na zánik. Preto začal — v *Rečiach k nemeckému národu* — dvíhať Nemecko v oblasti, ktorá bola Fichteho vlastnou doménou a v ktorej sa práve vo svojej úlohe mohol opierať aj o objektívne fakty: v oblasti ducha. Nemecko sa musí mravne a duchovne preporodiť, stať sa vzorom pre ostatné národy a tak základom kultúry celého ľudstva.

Fichte načrtnol aj svoju predstavu ideálneho, rozumného štátu — *Uzavretý obchodný štát* — v ktorom všetci ľudia pracujú na spoločnom blahu, každý je na svojom mieste, nikto nikoho neutláča a celok sa riadi heslom: Žiť a nechať žiť. Aký je teda ideálny štát? Je to „zjednotenie s cieľom zavedenia pravého vzťahu, t. j. slobody všetkých od slobody všetkých, vzťahu, v ktorom sú slobodní všetci bez toho, že by sloboda jedného jediného bola rušená slobodou všetkých ostatných...“ (1, s. 508) odpovedá Fichte v prednáške *O pojme ozačstnej vojny*.

Také sú podstatné myšlienky filozofického systému J. G. Fichteho, síce subjektívne idealistického, ale pozitívne, hoci len sprostredkované, vplývajúceho aj na vznik marxizmu. Pôsobil svojím monizmom, imanentizmom, myšlienkou historického sebaoslobodzovania a sebahumanizovania človeka v dejinách, a to nielen kultiváciou rozumu, ale aj rúk, prácou, chápaním samej slobody ako poslúchaním vlastnej determinovanosti a nevyhnutnosti, chápaním tohto historického procesu ako dialektického atď. O rozdieloch medzi ním a marxizmom netreba hovoriť, lebo sú zrejmé. Pri príležitosti 225. výročia Fich-

teho narodenín, ktoré si teraz pripomínáme, žiada sa poukázať skôr na pozitívne stránky jeho myslenia.

Teodor Münz

LITERATÚRA

1. FICHTE, J. G.: Výber z diela. Bratislava 1985.

MANFRED BUHR ŠESŤDESIATROČNÝ

22. februára oslávil svoje šesťdesiatročné životné jubileum akademik Manfred Buhr, riaditeľ Centrálného inštitútu pre filozofiu AV NDR, predseda Vedeckej rady pre základné otázky ideologického boja medzi socializmom a imperializmom, ktorý je známy svojimi prácami, ale i vydavateľskou a vedecko-organizačnou činnosťou aj v zahraničí.

Manfred Buhr študoval filozofiu, históriu a germanistiku a táto študijná kombinácia ho priamo predurčovala na tvorivú vedeckovýskumnú prácu v oblasti dejín filozofie. Klasická nemecká filozofia reprezentovaná súhvezdím Kanta, Fichteho, Schellinga a Hegela ako aj kritika poklasickej buržoáznej filozofie paradigmaticky reprezentovanej učením Schopenhauera a Nietzscheho, spolu s problematikou zlomu klasického buržoázneho filozofického myslenia v poklasické, ktorého ideovou osou je „zrieknutie sa pokroku, dejín, poznania a parady tvoria ťažiskové body dejinno-filozofického záujmu Manfreda Buhra.

Oblasť dejín filozofie a kritiky základných „spôsobov myslenia“ poklasickej buržoáznej filozofie, vyjadrených vo forme pozitivizmu a filozofie života, viaže len časť vedeckého záujmu Manfreda Buhra, ktorý zasahuje aj do oblastí marxisticko-leninskej gnozeológie a metodológie. Pracovné výsledky v tejto oblasti dokladá autorská a vydavateľská činnosť na dvoch štandardných slovníkových projektoch zo šesťdesiatych rokov. Roku 1964 vydáva spolu s Georgom Klausom *Filozofický slovník*, ktorý má v súčasnosti, po viacerých vydaniach, prepracovaných i rozšírených, dva zväzky, obsahuje takmer 2000 filozofických hesiel a vyšiel aj v českom preklade. Spolu s Alfredom Kosingom napísal *Malý slovník marxisticko-leninskej filozofie*, ktorý vyšiel v prvom vydaní r. 1966. Tým však jeho editorská činnosť nekončí. Od r. 1971 je vydavateľom internacionálnej a interdisciplinárnej série nazvanej *Ku kritike buržoáznej ideológie*, ktorá podrobuje kritike všetky aktuálne novotvary a metamorfózy buržoázneho myslenia.

Filozofická osobnosť Manfreda Buhra je u nás známa nielen z prekladov jeho prác do slovenčiny a češtiny, ale aj z vystúpení na viacerých v Československu organizovaných filozofických kongresoch a sympóziách, predovšetkým zo zasadaní pracovnej skupiny AV ČSSR a NDR *Ku kritike buržoáznej filozofie a ideológie*.

Šesťdesiatiny sú vhodnou príležitosťou na zostavenie pracovnej bilancie, ktorá však v prípade Manfreda Buhra zostáva len medzibilanciou, pretože tvorivá činnosť jubilanta ešte neskončila a filozofická verejnosť od neho ešte mnohé očakáva. Želáme pevného zdravia a ďalších úspechov.

Red.